

Юрій НИКИТИН,

orcid.org/0000-0002-5566-8943

доктор історичних наук, доцент,
ректор Сумського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
(Україна, Суми)
nikitin_63@ukr.net

ВНЕСОК ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОЗБУДОВУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі маловідомих історичних джерел з використанням методів історико-архівного аналізу, синтезу та аналізу висвітлено роль земств Чернігівської губернії в процесі розвитку мережі бібліотек-читалень в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Історичний аналіз засвідчив, що наявні праці недостатньо повно розкривають основні аспекти обраної для дослідження проблеми. В результаті проведеного дослідження з'ясовано темпи відкриття повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії в кінці ХІХ ст., обсяги їх фінансування, склад бібліотечних фондів та популярність окремих видань серед підписників, проаналізовано категорії читачів за освітнім, конфесійним цензами та заняттями. Показано зв'язок між офіційною політикою царизму та завданнями, які виконували нововідкриті бібліотеки. Приділено увагу маловідомим аспектам обраної теми, які потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: сільські бібліотеки, читальні, губернські земські збори, губернська управа, земства, Чернігівська губернія, кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Yurii NIKITIN,

orcid.org/0000-0002-5566-8943

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Principal of Sumy Regional Institute
of Postgraduate Education
(Ukraine, Sumy)
nikitin_63@ukr.net

THE CONTRIBUTION OF THE LANDS OF THE CHERNIGIV PROVINCE TO THE DEVELOPMENT OF THE LIBRARY AFFAIRS AT THE END OF THE 19th – AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES

Based on little-known historical sources using methods of historical-archival analysis, synthesis, and analysis, the role of the zemstvos of the Chernihiv Governorate in the development of the network of libraries and reading rooms at the end of the 19th and early 20th centuries is highlighted. Historical analysis has shown that existing works inadequately reveal the main aspects of the chosen problem for research. As a result of the conducted research, it was found that at the initial stage of the development of library affairs in Ukrainian lands within the Russian Empire, the state exercised strict control over their activities and the content of book funds through various state institutions (Ministry of Public Education, censorship committees), which relied on legislative acts (the decree of 1833). The revolutionary events of the mid-19th century in Europe heightened the fears of tsarism that libraries would become centers of freethinking. Conservative ruling circles facilitated the decision to close the majority of non-numerous libraries and reading rooms by the mid-19th century.

The government policy regarding libraries during the reforms of the second half of the 19th century is depicted. The rapid development of market relations, industry, and trade required workers of various qualifications. The state entrusted local self-government bodies with issues such as opening, funding, and purchasing literature, while retaining control over their activities (censorship and printing regulations of 1864, supervision of libraries by the Ministry of Internal Affairs from 1867, prohibition on including certain publications in library collections from 1884, mandatory approval of book lists by the Ministry of Public Education from 1888, catalog checks, etc.). The significant influence not only of state institutions, but also of the church on the activities of newly established institutions is noted.

The pace of opening county libraries and reading rooms in the Chernihiv Governorate at the end of the 19th century is highlighted, along with the types that operated during that period. The role of local self-government bodies in the opening and funding of library institutions in rural areas is analyzed. The varying attitudes of county zemstvos regarding the relevance of opening libraries in rural areas and their corresponding funding are shown. The religious composition of subscribers in county libraries, gender ratios, as well as age and educational criteria are analyzed. Reader's preferences and the sources from which the collections of open libraries and reading rooms were formed are identified. The connection between the official policy of tsarism and the tasks performed by newly opened libraries is shown. Attention is paid to lesser-known aspects of the chosen topic that require further scientific development.

Keywords: rural libraries, reading rooms, provincial zemstvo assemblies, provincial administration, zemstvos, Chernihiv Governorate, late 19th and early 20th centuries.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. вважається епохою інформатизації і характеризується поступовим переходом від паперових носіїв інформації до електронних. Діджиталізація охоплює все більше сфер сучасного українського суспільства. В такій ситуації виникає питання про роль бібліотек та їх модернізацію в епоху інформатизації. Бібліотеки завжди були важливим елементом соціокультурного розвитку суспільства. Вони виступають не лише сховищами знань, але й сприяють осмисленню накопиченого людством досвіду, сприяють реалізації державної політики у різних сферах, допомагають формувати громадську думку та світогляд громадян, зберігають і поширюють надбання культури, мистецтва тощо. Так історично склалося, що бібліотеки займають важливу роль у соціальній комунікації визначаючи соціокультурний потенціал суспільства. Вони виступають своєрідними посередниками між творцями матеріальних і духовних цінностей та їх споживачами.

Важливим етапом розвитку бібліотечної справи на українських землях був період кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли під тиском цілої низки чинників держава, меценати і громадськість долучилися до розбудови бібліотечної мережі. Саме вони разом з іншими освітніми установами долучилися до поширення грамотності серед пересічного населення Російської імперії. Кожна з українських губерній мала свої темпи відкриття і розвитку бібліотечної мережі. Поширення грамотності серед сільського населення Чернігівської губернії мало як спільні загальноукраїнські тенденції, так і певні особливості. На цей процес впливала і діяльність губернського і повітових земств, які виділяли кошти на відкриття і функціонування сільських бібліотек-читалень. Саме це і визначило тему нашої розвідки.

Вивчення історичного досвіду розвитку бібліотечної справи в межах Чернігівської губернії дозволяє більш повно відтворити і усвідомити минуле українського народу з усіма його суперечностями, усвідомити актуальні питання сьогодення і шляхи їх розв'язання. Аналіз еволюції бібліотечної справи дозволить врахувати історичний досвід при подальшому вдосконаленні діяльності бібліотек в наш час.

Аналіз досліджень. Історіографічний спадок кінця ХІХ – початку ХХІ ст., присвячений історії створення та функціонування сільських і міських бібліотек, представлений значною кількістю праць, у яких аналізуються різні аспекти даної проблеми крізь призму діяльності органів місцевого самоврядування (на всеукраїнському та регіональному рівнях) (Абрамов, 1889: 288), (Вахтеров, 1896: 378), (Веселовский, 1912: 216), (Библиотекар, 1911, вып.

2: 93-94), (Захарова, 2002: 14), (Аскерова, 2011: 162-163), (Гуз, 2011: 63-66), (Нікітін, 2014: 25-32). Однак праці, яка б всебічно висвітлювала діяльність земств Чернігівської губернії у розбудові сільських бібліотек-читалень, немає. Саме тому, на нашу думку, дана проблема залишається перспективною в плані її дослідження.

Мета статті. Дослідження діяльності земських установ, з'ясування ролі самоврядних інституцій у розвитку бібліотечної справи у сільській місцевості Чернігівської губернії в кінці ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні зрушення, що відбулися на теренах Російської імперії під впливом реформ другої половини ХІХ ст. мали вплив на усі сфери тогочасного суспільства. Не оминули вони і бібліотечну справу. Функціонування бібліотек, їх типи і види залежали від центрального уряду. Протягом ХІХ ст. ставлення царизму до бібліотек і розповсюдження грамотності пройшло складний шлях еволюції. Лише у 1830 р. влада дозволила створення губернських і повітових публічних бібліотек. На думку урядовців, це сприяло б розвитку промисловості і сільського господарства. Але указ 1833 р. засвідчив, що влада збиралася жорстко контролювати діяльність бібліотек. Указ передбачав щорічний перегляд каталогів публічних бібліотек. Діяльність останніх контролювало тепер Міністерство народної освіти (раніше – Міністерство внутрішніх справ), до складу якого відносилися цензурні комітети. Під впливом революційних подій в Європі у 40-х рр. ХІХ ст. усі відкриті бібліотеки були закриті. Влада боялася, що вони стануть осередком поширення революційних ідей.

Паралельно з реформами 60-х рр. ХІХ ст. уряд приймає новий устав про цензуру і друк (1864 р.), що запроваджував «дозвільний порядок», який регламентував відкриття публічних і громадських бібліотек. З 1867 р. нагляд за бібліотеками разом з цензурними комітетами урядом був доручений знову Міністерству внутрішніх справ. З 1884 р. міністр внутрішніх справ мав право вказувати місцевим чиновникам, які видання не повинні були потрапляти до читалень та публічних бібліотек. Контроль за діяльністю бібліотек зберігся і в наступні роки, що підтверджує рішення царського уряду 1888 р. Передбачалось, що комплектація народних бібліотек буде відбуватись за рахунок книг, які схвалені комітетом Міністерства народної освіти. Члени комітету повинні були переглядати каталоги книг діючих народних читалень та бібліотек для недопущення використання заборонених видань (Фомина, 2014: 85-86).

У 1890 р. уряд вирішив долучити до контролю над читальнями та бібліотеками і церкву. У прийнятих «Правилах про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» передбачалося посилення нагляду з боку чиновників та представників церкви за фондами та діяльністю публічних бібліотек. Паралельно Міністерство народної освіти започаткувало публікацію каталогів рекомендованих видань для народних читалень (Онищенко, 2005: 4). Також передбачалося погодження статуту і правил майбутньої читальні, де передбачалося її відкрити, на чий кошти тощо. «Правила» дозволяли відкриття

народних бібліотек та читалень в містах, посадах та селах для учнів початкових навчальних закладів та представників непривілейованих станів.

В кінці XIX ст. в українських губерніях виникає ціла низка бібліотечних закладів, які умовно поділялися на публічні, громадські, народні, навчальні, спеціальні, дитячі, військові, церковні та інші. Тип бібліотеки залежав від контингенту читачів, потреби яких планувалося задовольняти, або від того, на чий кошти вона була відкрита і функціонувала (урядова, на кошти меценатів, населення, товариств).

Селянство було найчисельнішою верствою населення тогочасної України. Під впливом цілого ряду соціально-економічних та політичних чинників у другій половині XIX ст. царський уряд намагався контролювати процес поширення освіти в селянському середовищі. Однак, неможливо було створити розгалужену мережу доступних бібліотек-читалень для селян та міщан без активної участі новоутворених органів місцевого самоврядування.

На теренах Чернігівської губернії процес відкриття та функціонування бібліотек-читалень мав як спільні риси з іншими регіонами, так і певні особливості. У 1894 р. на засіданні Чернігівських губернських зборів було серед інших питань розглянуто і виділення коштів (60 000 руб. з губернського земського збору) на відкриття та облаштування сільських народних бібліотек в губернії. Після обговорення було прийнято рішення про внесення до кошторису губернського земства щорічно (з 1895 р. протягом 4 років) по 15 000 руб. усім повітовим земствам на облаштування бібліотек. Однак, до 1896 р. дане рішення не було виконано через різні тлумачення у повітах щодо його реалізації. Це змусило губернську управу підготувати новий проєкт щодо використання запланованих коштів на бібліотечну справу. Новий проєкт передбачав видачу «пособій» губернського земства на облаштування сільських громадських бібліотек з читальнями або без читалень. «Пособія» видавалися книгами, а не грошима. Повітові збори самостійно визначали комплекти книг для бібліотек (мінімальна вартість повинна була становити 100 руб.). З самого початку передбачалося, що сільська громадська бібліотека повинна була функціонувати на безоплатній основі. Губернське земство направляло комплекти книг тільки після виконання ряду умов: затвердження статуту бібліотеки (розроблений повітовим земством) і відповідальних осіб, облаштування приміщення під бібліотеку, зобов'язання повітового земства прийняти на «баланс» надіслані книги. У тому ж 1896 р. усі повітові земства (за виключенням Ніжинського) прийняли рішення про відкриття бібліотек. Однак від прийняття рішення до відкриття бібліотечного закладу інколи проходило декілька років. У 1902 р. було відкрито 200 бібліотек-читалень, на які губернське земство виділило 36 157 руб. 35 коп. Вищезгадані заклади були відкриті з 1897 по 1901 рр. Більш детально розподіл бібліотек-читалень по повітам Чернігівської губернії представлений в таблиці 1.

Таблиця 1 – Розподіл бібліотек-читалень по повітам Чернігівської губернії (1902 р.) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 61)

Повіти	Кількість бібліотек-	Виділено коштів
--------	----------------------	-----------------

	читален	
Борзнянський	17	2794 руб. 74 коп.
Городнянський	18	1782 руб. 46 коп.
Глухівський	20	4000 руб.
Козелецький	9	1772 руб. 21 коп.
Конотопський	9	2250 руб. 1 коп.
Кролевецький	7	1627 руб. 85 коп.
Мглинський	31	2991 руб. 90 коп.
Новозибківський	16	1200 руб.
Новгород-Сіверський	18	2366 руб. 74 коп.
Ніжинський	8	2851 руб. 20 коп.
Остерський	13	2190 руб. 14 коп.
Сосницький	9	1365 руб. 4 коп.
Стародубський	4	961 руб. 21 коп.
Суражський	10	3000 руб.
Чернігівський	21	3003 руб. 85 коп.

Дані у таблиці свідчать про відношення повітових земств до розбудови бібліотечної мережі та розуміння актуальності даного питання. Аналіз коштів, виділених на бібліотеки-читальні, вказує на ряд фактів: кількість і різну ціну закуплених книг, тривалість роботи (років), приблизну ціну утримання.

Додаткову інформацію щодо функціонування бібліотек-читалень нам дає земська статистика. Інформація, яку збирали земці, не лише дає змогу оцінити ступінь уваги самоврядних інституцій до питання поширення освіти серед мешканців сільської місцевості, але й ступінь популярності бібліотечних установ серед населення у кінці XIX ст. Достатньо цікавою, на нашу думку, є інформація про осіб, яким земства довіряли керувати нововідкритими бібліотеками. Наприклад, у Борзнянському повіті з 17 бібліотек-читалень інформацію про свою діяльність подали 10. В них посади бібліотекарів обіймали: вчителі – 6, козаки – 3, дочка псаломщика – 1. В інформації, яку отримало губернське земство у 1902 р. щодо зайнятих посад бібліотекарів, переважали вже вчителі або колишні вчителі. Однак, як ми вже згадували раніше, посади бібліотекарів достатньо часто обіймали «не фахівці»: сільські старости, дочка псаломщика (с. Кладьковка), кравець (с. Покошичи), селяни, міщанин без певних занять (с. Розрите). Слід зазначити, що майже половина повітових земств не надали інформації губернському земству щодо року заснування бібліотеки, кількості та найменувань книг і журналів у фондах, зареєстрованих підписників та ступінь їх активності.

Зібрана Чернігівським губернським земством інформація щодо 40 бібліотек-читалень засвідчує, що їх фонди налічували 24 036 видань (27 645 томів). У 1901 рр. їх відвідало 11 152 читача, яким було видано 68 615 друкованих видань. Таким чином, у середньому один підписник прочитав за рік приблизно 6,2 книг. Максимальна кількість прочитаних книг припадала на читальню с. Ляличи Суразького повіту, а мінімальна в окремих бібліотеках-читальнях становила 1 книга на рік (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 62-75).

Надані губернському земству дані засвідчують нерівномірний розподіл (а значить і замовлення) бібліотечного фонду. Наприклад, у бібліотеці-читальні с. Ущерньє Суразького повіту було 900 видань, а в с. Конятин Кролевецького повіту – лише 143. В середньому фонди сільських бібліотек-читалень, якими опікувалися земства, становили 400–450 найменувань. Необхідно достатньо критично відноситися до зібраних земством даних щодо прочитаних читачами книг (6–45 за рік). Окремі земські чиновники згадували про існування практики, коли одну книгу читала одна родина разом або декілька родин сідали «кутком» і спільно читали цікаву книгу. Слід зазначити, що навіть такі «скромні» показники інколи турбували представників влади, які вважали діяльність земств в освітянській сфері як «...розхитування підвалин державного устрою...» (Руская школа, 1906: 2, 25).

Саме цим можна пояснити детальну інформацію щодо підписників бібліотек-читалень. Так, за інформацією 10 повітових земств (з 15), на території яких функціонувало 55 бібліотек-читалень серед їх читачів були зафіксовані представники: селянства – 6342 особи (56,8% від загальної кількості підписників), козаків – 4012 (майже 40%), купців і міщан – 524, дворянства – 103, духівництва – 129, інші – 42, що становило разом 11152 особи. Достатньо передбачуваним був результат, що отримали земці про національний склад читачів відкритих читалень. Серед них питома вага відносилася до «малоросів» – 8588, що становило 77% відзагальної чисельності читачів (з них 4,5% жінки), білоруси відповідно – 1323 особи (11,8%) і найменшу групу складали «великороси» – 944 (8,4%). Склад читачів 55 читалень за конфесійною ознакою представлений у таблиці 2.

Таблиця 2 – Склад підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії за конфесійною ознакою (1902 р.) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 77, 82).

Повіти	Кількість бібліотек	Православних	Іудеїв	Інших
Борзнянській	10	1619	55	1
Козелецький	1	193	12	2
Конотопський	1	442	9	4
Кролевецький	4	3429	59	-
Мглинський	16	1788	76	4
Новгород-Сіверський	5	871	7	-
Остерський	1	165	23	-
Сосницький	2	242	8	-
Суражський	9	1584	87	2
Чернігівський	6	435	10	-

Як видно з наведених даних, ситуація з розподілом читачів за конфесійною ознакою була достатньо передбачуваною. Домінування саме православних, основну масу яких складали селяни, козаки та певна кількість міщан, було обумовлено як історичними, так і соціально-економічними

чинниками. Матеріали таблиці дозволяють окреслити приблизні межі залучення представників двох основних конфесій в регіоні до задоволення своїх освітньо-культурних потреб. Таким чином, можна вважати, що ситуація з розподілом підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії в кінці XIX – початку XX ст. за національною та конфесійною ознакою опосередковано відображає і загальний склад населення губернії. Хоча в окремих повітах Чернігівської губернії існували свої особливості.

В кінці XIX – на початку XX ст. у багатьох країнах посилилася боротьба за рівні права жінок та чоловіків у суспільстві. Ця боротьба була спрямована на ліквідацію нерівності у всіх сферах життя. В тому числі і в освітній сфері. Представники ліберально-демократичного табору виступали проти «домостроївських» поглядів на роль жінки в державі, суспільстві, родині. Рівний доступ до освіти також був актуальним у тогочасному суспільстві. В Російській імперії це питання також активно обговорювалося на різних рівнях. Земська статистика дозволяє з'ясувати склад читачів нововідкритих бібліотек-читалень у повітах Чернігівської губернії за гендерною ознакою. Як свідчать дані, серед читачів значно переважали чоловіки. Наприклад, від загальної кількості читачів-селян (6342 особи) жінок було лише 289. Найменш різкий розрив між читачами-чоловіками та жінками був зафіксований серед купців і міщан. З 524 осіб – чоловіків було 284, а жінок 240. В 16 бібліотеках Мглинського повіту жінки навіть переважали серед підписників (86 проти 68) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 78). Наведені факти засвідчують, що основне завдання бібліотеки-читальні, як осередки поширення освіти серед представників непривілейованих станів, виконували. А по-друге, жінки не зважаючи на зміни, що зачіпали усі сфери життя тогочасного суспільства і трансформаційні процеси, все ще не мали рівного з чоловіками доступу до освіти. Ліберально-демократично налаштовані земці та громадські діячі активно піднімали питання про відкриття спеціалізованих навчальних закладів і освітніх осередків, які б допомогли вирішити питання рівного доступу дівчат і жінок до рівної з чоловіками освіти. В Чернігівській губернії питання поширення і демократизації освіти неодноразово піднімав відомий громадській і політичний діяч І. Шраг, який протягом свого життя обіймав посади у різних самоврядних, громадських та державних інституціях (Ефремов, 1919: 1-2, 123-124). Значних зусиль для розвитку освіти на українських землях доклав визначний український історик, громадсько-політичний діяч та педагог Д. Дорошенко. А на думку педагога В. Вахтерова, позашкільна освіта (в тому числі й діяльність бібліотек) мала важливе значення для людей, адже триває все життя (Вахтеров, 1896: 111).

Саме завдяки таким особистостям українська культура й освіта розвивалися на зламі XIX–XX ст. Демократично-ліберальним представникам в той час приходилося боротися не лише з поглядами консерваторів, але й з ідеями таких посадовців-міністрів освіти, як Д. Толстий, Л. Кассо та інших, які відстоювали думку про необхідність обмежень і всебічного контролю з боку держави і церкви над освітою широких мас.

Однак, тогочасне законодавство поклало на органи місцевого самоврядування значний обсяг проблем господарсько-гуманітарного плану, які останні повинні були вирішувати власним коштом. З іншого боку, повноваження самоврядних інституцій були обмежені. Вони знаходилися під пильним контролем місцевих адміністрацій, поліції і частково церкви, що на пряму впливало на рівень ефективності їх роботи та реалізації демократично-ліберальних ініціатив. Додатковими факторами, які впливали на роботу земських установ, були розуміння земців пріоритетних завдань, що стояли перед ними, та часто незначні фінансові можливості самоврядних інституцій. Саме ці чинники, на нашу думку, впливали на повільні темпи розгортання мережі бібліотек-читалень на території Чернігівської губернії в кінці XIX ст.

Не менш цікавим був і розподіл підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії кінця XIX – початку XX ст. за віком і освітнім цензом. За інформацією 1902 р., яку надали 49 бібліотек-читалень 8 повітів, серед підписників переважали підлітки від 12 до 17 років – 4386 особи (39,3%) від загальної кількості читачів (11152 особи). Найбільше читачів даної категорії було зафіксовано у закладах Кролевецького повіту (1437), Мглинського (871), Борзнянського (746) та Суражського (631). А найменше читачів даної категорії відвідували читальню у Борзнянському повіті (101). Наступну за чисельністю групу склали особи віком від 21 до 40 років – 2536 (22,7%), а найменшу склали особи віком більше 40 років – 632 (5,6%).

Зібраний земцями матеріал засвідчує не менш цікавий розподіл підписників нововідкритих повітових бібліотек за освітнім цензом. Із 11152 читачів неочікувану більшість склали особи, які не закінчили школи (5336, що становило 48,7%). Другу групу склали підписники, які закінчили школу – 3917 осіб (35%), наступні групи становили читачі, що не навчалися у школі – 1254, навчалися в армії – 328, особи, що отримали освіту в інших місцях – 289. Певне здивування викликає найменша за чисельністю група підписників повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії – читачі, що відвідували вечірні заняття (28 осіб – 0,25%) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 80-81). Наведені дані засвідчують, що модернізаційні процеси, що охопили території Російської імперії сприяли поступовим процесам демократизації в освітній галузі. Все більше мешканців сільської місцевості отримали можливість долучитися до освітніх та культурних цінностей, самовдосконалюватися і формувати світогляд на зламі століть. Незначна активність осіб за 40 років та читачів, які відвідували вечірні заняття, може бути пояснена їх завантаженістю у повсякденному житті, а також «скудним» набором книг та журналів, які мали читальні.

За інформацією, яку надали 55 бібліотек-читалень (з 10 повітів Чернігівської губернії) у 1902 р. серед загальної кількості читачів (11152 особи) переважали підписники, що займалися землеробством (10290, які становили 92% від загальної чисельності читачів), кустарі та інші, відповідно, становили 169 та 693 осіб. Наведені дані додатково підтверджують інформацію про домінування у сільській місцевості Чернігівської губернії селян та наявність промислів місцевого значення. Особливістю Чернігівської губернії було

розташування невеликих підприємств саме в сільській місцевості, яка потребувала все більшої кількості освічених працівників.

Додаткову інформацію щодо діяльності бібліотек-читалень дає аналіз читацької зацікавленості тими чи іншими виданнями, що представлено у таблиці 3.

Таблиця 3 – Категорії підписників та їх читацькі уподобання
(Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 83).

Видання	Не були в школі	Не навчалися в школі	Закінчили школу	Відвідують вечірні заняття	Навчалися в армії	Отримали іншу освіту
Релігійні	1081	4635	7491	62	408	351
Словесність	2464	9081	9646	55	551	1385
Історія	837	2825	8311	29	460	563
Географія, мандри	362	3040	2878	29	161	393
Природознавство	125	574	2421	3	104	138
Медицина, гігієна	26	175	650	-	90	98
Сільське господарство	253	468	1444	12	238	102
Правознавство	21	40	167	-	14	142
Газети, журнали	9	14	139	-	16	32

Дані таблиці яскраво ілюструють смаки та пріоритети підписників повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії. Найбільший інтерес викликали видання, пов'язані із граматиною і читанням (23282), які найчастіше брали додому. Можна припустити, що зазначені видання відігравали роль підручників або додаткових посібників для мешканців повітів. Другу і третю категорії видань, що користувалися популярністю серед читачів, становили відповідно релігійні (14028) та історичні (12125) видання. Державна політика царизму була спрямована на виховання вірнопідданських почуттів через популяризацію різноманітних релігійних ідей та описів життя й діяльності окремих царів і правителів. Наступну групу популярних серед читачів видань становили книги, інформація з яких могла допомогти у практичному житті мешканців повітів: географія і мандрівки (6863), природознавство (3365), сільське господарство і промисловість (2217), медицина та гігієна (1039). Подальший розвиток товарно-грошових відносин, торгівлі та промисловості змушував населення повітів шукати відповіді на проблеми, з яким вони стикалися у своєму повсякденному житті. Юридична ж література (384) мало чим могла допомогти пересічним мешканцям сільської місцевості без спеціальної освіти, чим і можна пояснити незначний інтерес до неї з боку читачів.

Висновки. Реалізуючи державну політику в освітній сфері, Чернігівське губернське земство в кінці XIX ст. приймає рішення про відкриття і фінансування мережі бібліотек-читалень у повітах. Через різне тлумачення тогочасного законодавства, недостатнє фінансування та слабе кадрове забезпечення даний процес затягнувся до кінця 90-х років XIX ст. Частина повітових земців слабо розуміли важливість проблему, яку їм необхідно було вирішувати (в тому числі і в плані реалізації державної політики). Саме цим і слабкою фінансовою базою можна пояснити відсутність читалень в окремих повітах губернії або ж призначення на посади керівників читалень осіб, що не були причетні до освітньої сфери.

Модернізаційні процеси, що зачіпали усі сфери тогочасного суспільства, змушували царизм йти не певні кроки щодо лібералізації існуючих порядків. Це стосувалося й освітньої галузі. В той же час, держава робила все можливе, щоб контролювати освітній процес на усіх рівнях через законодавство, різні правила та церкву. Саме тому у нововідкритих бібліотеках-читальнях жорстко контролювались друковані видання, які повинні були виховувати у підданих покору, відданість і терпимість до існуючої влади. Але швидкоплинність часу вимагала все більше кваліфікованих рук як на виробництві, так і у сільському господарстві, що змушувало владу йти шляхом лібералізації в тому числі і в освітній сфері, хоча і за умови збереження багатьох обмежень.

Дана розвідка лише окреслила історію діяльності земств та розвитку освіти на українських землях. Природоохоронна, гуманітарна діяльність земств та їх співпраця з органами міського самоврядування очікують подальшого дослідження як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамов, 1889 – Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает (обзор деятельности русского земства). СПб. : Тип. газеты «Новости», 1889. 288 с.
- Аскерова, 2011 – Аскерова Л. С. Чернігів у XIX ст. – на початку XX ст.: формування міського середовища. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Чернігів, 2011. 198 с.
- Вахтеров, 1896 – Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. Книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы. М.: Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1896. 378 с.
- Веселовский, 1912 – Веселовский Б. Б. К вопросу о выработке нормальной сети сельских библиотек-читален. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу. СПб., 1912. Ч. 2. 126 с.
- Гуз, 2011 – Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Гілея: науковий часопис : збірник наукових праць*. Київ, 2011. Вип. 50. С. 63-66.
- Ефремов, 1919 – Ефремов С. Пам'яті І. Л. Шрага. // *Наше минуле*. 1919. № 1 – 2. С. 123-124.
- Захарова, 2002 – Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864–1917). Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2002. С. 14.
- Земский сборник, 1902 - Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. 256 с.
- Народные библиотеки, 1911 - Народные библиотеки в Харьковской губернии. Библиотекарь. 1911. Вып. 2. С. 93-94.
- Нікітін, 2014 – Нікітін Ю. О. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. № 6 (120). С. 25-32.
- Онищенко, 2005 – Онищенко О. Бібліотечна справа в Україні наприкінці XIX – у 10-х роках XX ст.: стан і основні напрямки розвитку. // *Бібліотечний вісник*. № 2. С. 3-13.
- Русская школа, 1906- Русская школа. 1906. № 2. С.24-26.

Фомина, 2014 – Фомина А. А. Становление государственной политики в области библиотечного дела. № 5 (48). С. 84-87.

REFERENCES

- Abramov, 1889 – Abramov Ya. V. Chto sdelalo zemstvo y chto ono delaet (obzor deiatelnosti ruskogo zemstva) [What the zemstvo has done and what it is doing (overview of the activities of the Russian zemstvo)]. SPb. : Typ. hazety «Novosty», 1889. 288 s. [in Russian].
- Askerova, 2011 – Askerova L. S. Chernihiv u XIX st. – na pochatku XX st.: formuvannia miskoho seredovyshecha [Chernihiv in the XIX century - in the early twentieth century: the formation of the urban environment]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk. Chernihiv, 2011. 198 s. [in Ukrainian]
- Vakhterov, 1896 – Vakhterov V. P. Vneshkolnoe obrazovanye naroda. Selskye byblyoteky. Knyzhnye sklady. Voskresnye shkoly y povtorytelnye klassy [Extracurricular education. Rural libraries. Bookstores. Sunday schools and repetitive classes]. M. : Typ. Tov-va Y. D. Sytyna, 1896. 378 s. [in Russian].
- Veselovskiy, 1912 – Veselovskiy B. B. K voprosu o vyrabotke normalnoi sety selskykh byblyotek-chyтален. Trudy Pervoho Vserossiyskogo syezda po byblyotechnomu delu [On the question of developing a normal network of rural reading libraries. Proceedings of the First All-Russian Congress on Librarianship]. SPb., 1912. Ch. 2. 126 s. [in Russian].
- Huz, 2011 – Huz A. M. Rozvytok bibliotечної spravy zemskymy ustanovamy na terytorii Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Development of library affairs by zemstvo institutions on the territory of Ukraine in the second half of the XIX - beginning of the XX century] // *Hileia: naukovyi chasopys : zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2011. Vyp. 50. S. 63-66 [in Ukrainian].
- Efremov, 1919 – Efremov S. Pamiati I. L. Shraga [In memory of I. L. Shraga] // *Nashe mynule*. 1919. № 1-2. S. 123-124 [in Ukrainian].
- Zakharova, 2002 – Zakharova I. V. Rol zemstv u rozvytku narodnoi osvity (1864–1917) [The role of zemstvos in the development of public education (1864 - 1917)]. Avtoreferat dys. ... kand. istor. nauk. K., 2002. S. 14 [in Ukrainian].
- Zemskiy sbornyk, 1902 - Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy [Zemsky collection of the Chernihiv province]. Chernyhov: Typ. Huberskoho zemstva, 1902. 256 s. [in Russian].
- Narodnye byblyoteky, 1911 - Narodnye byblyoteky v Kharkovskoi hubernyy [Public libraries in the Kharkiv province]. Byblyotekar. 1911. Vyp. 2. S. 93-94 [in Russian].
- Nikitin, 2014 – Nikitin Yu. O. Vnesok orhaniv miskoho samovriaduvannia Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u rozbudovu bibliotечної spravy u druhii polovyni XIX st. [The contribution of the municipal authorities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the development of the library business in the second half of the XIX century.] // *Siverianskyi litopys*. Chernihiv. 2014. № 6 (120). S. 25-32 [in Ukrainian].
- Onyshchenko, 2005 – Onyshchenko O. Bibliotечna sprava v Ukraini naprykintsi XIX – u 10-kh rokakh XX st.: stan i osnovni napriamky rozvytku [Library business in Ukraine at the end of the XIX - in the 10s of the XX century: state and main directions of development] // *Bibliotечnyi visnyk*. № 2. S. 3-13 [in Ukrainian].
- Russkaia shkola, 1906 - Russkaia shkola [Russian school]. 1906. № 2. S.24-26 [in Russian].
- Fomya, 2014 – Fomya A. A. Stanovlenye hosudarstvennoi polytyky v oblasti byblyotechnoho dela [Formation of the state policy in the field of library business]. № 5 (48). S. 84-87 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325600

УДК (94) (477.7) «18»

Олександр ТРИГУБ,
orcid.org/0000-0003-0610-1702
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
alextrigub@ukr.net

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

У 19 ст. (ДО РЕФОРМИ 1884 РОКУ)